
Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

---

УДК 94(477)«1921/1928»:821.161.2-4.09Гуменна

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

Natalia Romanets

Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic description of the article: Romanets, N. (2025) «Letters from Steppe Ukraine» by Dokiya Humenna as a source from the history of communisation of the Ukrainian village during the Nep period. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 50–59. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

«LETTERS FROM STEPPE UKRAINE» BY DOKIYA HUMENNA AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF COMMUNISATION OF THE UKRAINIAN VILLAGE DURING THE NEP PERIOD

Abstract. *The purpose of the article is to study the process of communization of the Ukrainian village during the NEP period (1921–1928) based on the analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna.*

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of the features of the process of communization of the Ukrainian village during the NEP period (1921–1928) based on the analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna.

Conclusion. *An analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna allows us to conclude that two types of communes functioned in the steppe region of Ukraine during the NEP period: the so-called demonstration and ordinary ones. A feature of demonstration communes was that they received large-scale state support. This allowed such collective associations to develop not only farming, but also other branches of agriculture: cattle breeding, gardening, beekeeping, and to organize the production and repair of agricultural machinery. The Bolshevik regime used demonstration communes to popularize the advantages of the collective farm system. For this purpose, excursions were organized for individual farmers to these collective farms, and the press constantly reported on them. However, the effect of such events turned out to be low, because the peasants were skeptical about the propaganda demonstration of the advantages of collective farm life. In addition, the peculiarities of the life of the Communards: eating in a common dining room, keeping children in kindergarten and raising them separately from their parents, and free sexual relations between men and women led to the spread of various rumors among the peasants that discredited the idea of communization of the Ukrainian countryside.*

The second type of communes described by Dokia Humenna are ordinary communes, which were organized by the poorest peasantry. The economy of such communes was formed on the basis of the funds of the peasants themselves. There were more manifestations of mismanagement in ordinary communes, and their members lived in poverty. The lack of state support affected the economic specialization of these communes, in which only agriculture was developed, as in the surrounding peasant single-person farms. There was no significant increase in the number of ordinary communes.

Thus, «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna is a valuable historical source that highlights the peculiarities of the organization and functioning of communes in the steppe region of Ukraine during the NEP period, and also explains the reason for the unpopularity of this form of collective farms among the Ukrainian peasantry.

Key words: *commune, collective farms, collectivization, commune members, peasants, Dokia Humenna.*

Нагала Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. «Листи із степової України» Докії Гуменної як джерело з історії комунізації українського села доби НЕПу. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 50–59. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

«ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ» ДОКІЇ ГУМЕННОЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОБИ НЕПУ

Анотація. Метою статті є дослідження комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні особливостей комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Висновки. Аналіз нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної дозволяє висновувати, що в степовому регіоні України в період НЕПу функціонувало два типи комун: так звані показові та звичайні. Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку. Це дозволяло таким колективним об'єднанням розвивати не лише рільництво, а й інші галузі сільськогосподарства: скотарство, садівництво, бджільництво, організувати виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки. Більшовицький режим використовував показові комун для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих колгоспів, про них постійно розповідала преса. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей у дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками й жінками, призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села.

Другий тип комун, описаний Докією Гуменною, – це звичайні комун, які були організовані найбільшими прошарками селянства. Господарство таких комун формувалося коштом самих селян. У звичайних комунах було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили бідно. Відсутність державної підтримки позначилася на господарській спеціалізації цих комун, в яких було розвинуто тільки рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання кількості звичайних комун не відбувалося.

Таким чином, «Листи із степової України» Докії Гуменної є цінним історичним джерелом, в якому висвітлено особливості організації та функціонування комун у степовому регіоні України в період НЕПу, а також розкрито причину непопулярності такої форми колективних об'єднань серед українського селянства.

Ключові слова: коммуна, колгоспи, колективізація, комунари, селяни, Докія Гуменна.

Постановка проблеми

В аграрній історії України буремного ХХ століття особливе місце посідає суцільна колективізація кінця 1920-х – початку 1930-х рр., яка призвела до тектонічних соціальних та економічних зрушень в українському селі, наслідки яких відчутні досі. Історична реконструкція подій так званої соціалістичної перебудови аграрного сектору неможлива без висвітлення колгоспного будівництва в період НЕПу, оскільки втручання більшовицького режиму в цей процес тоді було мінімальним, обмежуючись здебільшого економічними важелями впливу, та не мало примусово-репресивного характеру як під час першої комунізації українського села у 1919–1921 рр. чи сталінського «великого перелому». Тому дослідження цієї теми дозволяє визначити справжнє ставлення українського селянства до колективної форми господарювання, а також оцінити перспективи колективізації загалом.

Зазначимо, що всебічне вивчення суцільної колективізації потребує розширення джерельної бази досліджень цього важливого періоду життя українського села, зокрема залучення нарративних джерел, в яких міститься інформація про організацію перших колективних об'єднань, майновий стан їхніх членів, особливості та результати їхньої господарчої діяльності. Серед таких джерел потрібно виокремити нариси Докії Гуменної «Листи із степової України», інформативний потенціал яких дозволяє охарактеризувати особливості процесу комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тема комунізації українського села активно досліджувалась в радянський період, зокрема у монографії А. Чмиги про «колгоспний рух на Україні в 1917–1929 рр.» присутні окремі сюжети, присвячені організації та діяльності так званих показових комун. Серед джерел, які використовувала науковиця, для висвітлення функціонування комун, є і нарративні джерела, переважно спогади голів показових комун¹. Процес колективізації українського села в період НЕПу охарактеризовано і в колективній статті І. Ганжі, І. Слинька, П. Шостака, в якій наведено дані про динаміку створення колгоспів у 1923–1927 рр., зокрема й про кількість організованих комун². З одного боку, в працях радянських істориків був узагальнений багатий фактологічний матеріал, який зберігає свою значущість і дотепер, проте з іншого – для цих досліджень характерна тенденційність та повторення догматичних пропагандистських штампів, сформульованих ще в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Так, радянські науковці переважно досліджували показові комуні, вказуючи тільки на позитивні результати організації та господарювання таких колективних об'єднань та ігноруючи всі негаразди у їхній діяльності. Зрозуміло, що «Листи із степової України» Докії Гуменної не використовувалися в радянський період як історичне джерело для характеристики процесу комунізації українського села.

У сучасній українській історіографії тема колективізації в період НЕПу не отримала всебічного висвітлення в наукових працях з аграрної історії. Винятком є розвідка О. Крамар, присвячена дослідженню реемігрантських сільськогосподарських комун³. Крім того, діяльність показових комун на Дніпропетровщині побіжно висвітлено в монографії Н. Романець⁴. З огляду на це, тема статті, в якій досліджується комунізація українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної, є, безумовно, актуальною та важливою.

Мета статті

Метою статті є дослідження комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Виклад основного матеріалу

Сільськогосподарські комуні були однією з організаційних форм колективних сільських господарств радянської доби поряд із товариствами спільного обробітку землі (ТСОЗами) і сільськогосподарськими артілями. У комунах був найвищий рівень усупільнення засобів виробництва. У колективній власності перебували земля, весь реманент, сільськогосподарські машини: сівалки, молотарки, збиральні, зерноочишувальні машини, робоча та продуктивна худоба, господарчі будівлі. У «Нормальному статуті сільськогосподарської комуні», затвердженому Наркомземом УСРР 10 квітня 1922 р., комуна визначалась як «добровільна спілка трудящих для спільного життя на основі рівності та суспільного (колективного) ведення сільського господарства у великих розмірах». Організація життєдіяльності комун мала здійснюватися за комуністичним принципом – «від кожного за його силами, кожному за його потребами»⁵.

Першу спробу комунізації українського села більшовики здійснили в 1919 р., що викликало масовий опір селян. Комуні створювали переважно на основі націоналізованих поміщицьких маєтків. У період НЕПу (1921–1928 рр.), коли влада тимчасово відмовилася від примусової колективізації, комуні були найменш поширеною формою колгоспного руху:

1 Чмыга А. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). Москва: Издательство Московского университета, 1974. С. 136–142, 204–208, 217–224, 283–285.

2 Ганжа И., Слинько И., Шостак П. Украинское село на пути к социализму. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Москва: Политиздат, 1963. С. 155–156.

3 Крамар О. До проблеми реемігрантських комун в Україні (20-ті роки ХХ століття). *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2010. Вип. 7. С. 73–81.

4 Романець Н. Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920–1930-ті рр.). Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2015. С. 31–32.

5 Нормальный устав сельскохозяйственных коммун. Харьков, 1922. С. 1.

станом на 1 жовтня 1927 р. в УСРР налічувалося лише 242 комуні із 6316 колективних господарств⁶. До комун вступали переважно бідняки та батраки, тому відсоток безпосівних, безреманентних і без продуктивної худоби господарств був у них у 3–4 рази вищий, ніж у ТСОЗах. Водночас комуні були найкраще забезпечені землею. Пересічна площа комуні становила 241,94 десятини⁷. Організовані найбіднішими прошарками селянства комуні за кращої землезабезпеченості відчували постійну нестачу необхідного тягла та реманенту.

Збірку нарисів «Листи із степової України» Д. Гуменна підготувала за результатами свого відрядження до Запоріжчини у 1928 р., яку вона відвідала як член Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг». Нариси були опубліковані у трьох номерах журналу «Плуг» у 1928–1929 рр. Як пізніше зазначала Д. Гуменна у своїх спогадах «Дар Евдотеї», з цих нарисів «розпочався новий етап моєї літературної біографії. Спочатку слава, а потім знищення, розгром»⁸. Під час відрядження Д. Гуменна мала відвідати у Запорізькій окрузі «найбільші комуні тих сміливців, що добровільно вирішили запровадити комунізм у своєму власному побуті, щоб показати одноосібному селянському морю приклад і перевагу колективного господарювання»⁹. Таким чином, письменниця прагнула висвітлити, як починалася «нова ера» в українському радянському селі, ера колективного способу господарювання. На відміну від інших літописців цієї епохи, Д. Гуменна зафіксувала не тільки плюси, але й «мінуси» «епохальних перших кроків нової ери» «для виправлення помилок, а також для майбутніх поколінь», що і стало приводом для її переслідування владою.

Особливої цінності «Листам із степової України» як історичному джерелу додає те, що вони описують події 1928 року – року, коли почалося згортання НЕПу в аграрному секторі, влада повернулася до воєнно-комуністичних методів заготівель, результатом чого став новий радянський голод 1928–1929 рр. Хоча Д. Гуменна визнавала, що тоді була «цілком радянською людиною», але на основі своїх спостережень за життям селянства на Півдні України вона була змушена констатувати, що революція «відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами... Селянське господарство занепадає, руйнується...»¹⁰.

Д. Гуменна була однією із небагатьох сучасниць, яка наважилася написати про «привід голоду», хоча, як вона визнавала пізніше, «про голод не можна було писати вже 1928-го року»¹¹. У першому листі вона зазначала: «А людність тут у паніці, невідрадісна. Хліб вимерз, погорів ... Усяке готується до голоду. Нема й мови, щоб тут де дістати окраєць хліба. Ціни на єдиний продукт, що можна дістати – молоко – міські»¹². Про катастрофічну ситуацію з продовольством на Півдні України письменниця пізніше згадувала і в «Дарі Евдотеї»: «Де б я не заходила на перепочинок, всюди не було чого їсти. Хліба нема! І до хліба нема!»¹³.

Одним із наслідків голоду в степовому регіоні України як у 1921–1923 рр., так і 1928–1929 рр. була руйнація селянських господарств, що призводило до пролетаризації українського села. Як зазначав голова комуні «Червоний стяг» Бабенко, «вже оцей недорід зробить багатьох заможних хазяїв бідняками»¹⁴.

У «Листах із степової України» Д. Гуменна характеризує два типи комун, які вона відвідала під час своєї поїздки до Запоріжчини у 1928 р.: показову («Авангард») і звичайні («Іскра», «Незаможник»). Вибір комун був не випадковим: ці три комуні порадили відвідати в

6 Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Упоряд.: І. Х. Ганжа, Г. П. Карташова, А. З. Міщенко, А. Ф. Сергєєва, С. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Київ: Наукова думка, 1962. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. С. 754.

7 Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Упоряд.: І. Х. Ганжа, Г. П. Карташова, А. З. Міщенко, А. Ф. Сергєєва, С. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Київ: Наукова думка, 1962. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. С. 759.

8 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 19.

9 Там само.

10 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 41.

11 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 18.

12 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 40.

13 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 18.

14 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 44.

обласному земельному управлінні. Крім того, у Д. Гуменної була можливість познайомитися і поспілкуватися з головою комуни «Червоний стяг» Бабенком, якого вона характеризує, як «будівника-романтика, мрійника, закоханого у степи і колективізацію»¹⁵.

Оскільки до складу комун вступали переважно бідняки й батраки, то цікавою є характеристика тих соціально-економічних процесів, які відбувалися в незаможницькій верстві селянства, надана Бабенком. Він вказував, що серед «незаможників іде процес розшарування. У міцніших і хитріших є тенденція розгосподарюватися і через деякий час той, що був незаможник, стає середняком, а то й куркулем. Другий полюс бідноти і досить значний, це декласований елемент, розбещений бандитизмом, махновщиною. Робити коло землі такі люди не хтять, шукають легшого хліба. Цілими валками вони йдуть з сіл у промислові центри. На Донбасі цілі бараки таких безробітних по-під містами. Там вони по півроку валяються у бруді, у вошах, голодні. Вони навчаться вперед красти; аж поки то кому пощастить попасти на яку некваліфіковану роботу! А більшість стає уркаганами, покидьками, люмпенами». На думку Бабенка, «лиш частина з бідноти, найздоровіший соціально елемент на селі, найстійкіший, збивається в колективи»¹⁶. Додамо, що охарактеризовані Бабенком процеси розшарування незаможницької верстви підтверджуються і архівними документами. Зокрема, та частина бідноти, яка прагнула покращити своє майнове становище і добре господарювала, активно виступала проти проведення суцільної колективізації та розкуркулення, брала активну участь в антиколгоспних виступах в 1930–1931 рр.

Комуни, які відвідала Д. Гуменна, були організовані в 1922 р. («Авангард») і 1923 р. («Іскра»), тобто під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Аналіз динаміки колгоспного руху в період НЕПу на території Катеринославської губернії, до складу якої входила і Запоріжчина (Запорізьку округу утворено 7 березня 1923 р.), свідчить, що етап найвищого його піднесення припадає на 1921–1923 рр., коли чисельність колективних об'єднань збільшилась у кілька разів. Так, якщо на початку 1921 р. у всій губернії було тільки 11 колгоспів, то на 1 січня 1923 р. – вже 931. Проведена упродовж грудня 1923 р. – березня 1924 р. їх перереєстрація і чистка показали, що значна кількість з них мала фіктивний характер і була створена лише на папері «з метою одержання всілякого роду позик, допомоги та пільг»¹⁷. Унаслідок їхньої ліквідації рівень колективізації істотно знизився. Так, на Катеринославщині на початку 1925 р. «в живих» лишилося 530 колгоспів¹⁸. Таким чином, можна зробити висновок, що значна частина незаможних селян вступала до складу колективних об'єднань в умовах голоду з єдиною метою – вижити, а не керуючись ідеологічними переконаннями.

Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку, яка забезпечувала їхнє функціонування. Тому в комуні «Авангард» були цегельня, «млин, олійня, машиновий відділ, столярно-механічні майстерні, реманентний склад, лазня і клуб»¹⁹. Її майно оцінювалося в 190 тис. крб, із яких 60 тис. становив кредит²⁰.

Це дозволяло розвивати не лише рільництво, але й інші галузі господарства: скотарство, садівництво, бджільництво. Важливу роль відігравало виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки, зокрема букерів, які користувалися великим попитом. Присутність інших галузей в економіці комуни дозволяла їй частково компенсувати втрати у землеробстві («пропало 100 десятин пшениці»²¹), яких вона зазнала у неврожайний рік. Додамо, що ці втрати свідчать про відсутність якихось значних позитивних зрушень у вирощуванні зернових культур в комуні порівняно з селянськими господарствами.

Важливою проблемою колгоспного будівництва в 1921–1928 рр. була організація праці й розподілу наслідків господарювання. У матеріалах доповіді Сільгоспсоюзу для ЦК ВКП(б) про підсумки будівництва колгоспів (1926 р.) відзначалося, що в комунах

15 Там само. С. 43.

16 Там само. С. 44.

17 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 6.

18 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 40, 91.

19 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 43.

20 Там само. С. 57.

21 Там само. С. 46.

виникало найбільше конфліктів під час організації праці, причиною чого був високий рівень усупільнення засобів виробництва і відсутність матеріальної зацікавленості їхніх членів. У комуні «Авангард» спочатку «всі прибутки ділили рівно на всіх». Однак реалізація комуністичного принципу: «Даш од здібності, береш од потреби», – призвела до негативних результатів. Як визнавали самі комунари, «скромний робить багато, бере мало, а другий робити вхитрує мало, а взяти – багато». Таке господарювання упродовж перших двох років існування комуні викликало «незадоволення страшенне». Тому комунари почали шукати нові форми організації праці й розподілу результатів господарювання. У результаті вони запровадили тарифну систему: «розцінили кожну роботу»²². Платня нараховувалася не за час, а за виконану роботу. Внаслідок цього «продуктивність значно, значно збільшилася». Водночас це призвело до порушення комуністичного принципу рівності споживання комунарів, які отримували різну платню: рядові комунари – 18 крб, спеціалісти – 24 крб, завідувачі окремою галуззю виробництва – 27 крб, голова комуні – 37 крб.²³ Таким чином, за висновком Д. Гуменної, «Авангард» був «комуною неповного типу», в якій «майно, організація побуту комунізоване, а споживання – індивідуальне». Вона більше нагадувала «сільськогосподарську фабрику»²⁴.

Як і більшість комун, «Авангард» створено на основі маєтку – це була «садиба куркуля Цибульки – чотирикутник житлових приміщень із виходом усередину цього чотирикутника», де розташовувалися канцелярія, дитбудинок, ясла, школа, бібліотека, кооператив. Комунари проживали в окремих кімнатах, діти утримувалися окремо від батьків – в дитбудинку та яслах під наглядом няньок. Батьки могли приходити до дітей після роботи і брати до себе на декілька годин. Показово, що в багатьох дітей були нові комуністичні імена: Марсик, Зорина, Воля, Марсина, Енгельсок²⁵. Виховання дітей у колективі, фактичне вилучення їх у батьків пояснюється прагненням сформувати людину нового типу – радянську людину. Така ізоляція призводила до втрати родинних зв'язків малечі з батьками. Так, дівчинка Уляна 4–5 років на питання: «А хто твоя мама?», відповідає: «Всі!». А любить вона найбільше Мелашку (найімовірніше, няньку), оскільки та дає їй їсти²⁶.

Комунари були «розвантажені» не тільки від дітей, але і від непрацевдатних батьків, на утримання яких комуна виділяла кожному 12 крб. Тому керівництво комуні вважало, що «комунарове становище навіть ліпше ніж робітникове»²⁷.

Окремо потрібно сказати про зовнішній вигляд жінок та дівчат-комунарок. Усі до єдиної були стрижені. Д. Гуменна пояснює це тим, що комунарський перукар не міг робити інших зачісок²⁸.

Для організації побуту комунарів характерна певна уніфікація за так званими комуністичними зразками, які передбачали відсутність зайвих речей. Тому в кімнатах були лише «ліжка, стіл. Убрання дуже просте, примітивне. Нема в них старосвітських селянських прикрас (хіба що рушники та штучні квітки по стінах), нема й великого напластовання нового». Д. Гуменна відзначала відсутність домашньої атмосфери, певну казюшончину у побуті, через що у цих кімнатах було «якось трохи незатишно»²⁹. Водночас вона звернула увагу на чистоту: у комунарів була окрема пральня, лазня, до того ж вони харчувалися в їдальні, а тому в кімнатах не було продуктів.

Ще однією особливістю життя комунарів були вільні сексуальні стосунки між чоловіками та жінками, що було нетипово для консервативного українського села. Як зазначала одна із комунарок: «Тут у цій комуні не розбереш хто з ким живе ... Кожне перепробувало з десятьма жити. Та старші ще хоч розходяться та сходяться. А молодші, то

22 Там само. С. 58.

23 Там само. С. 43, 44.

24 Там само. С. 59.

25 Там само. С. 47.

26 Там само. С. 48.

27 Там само. С. 59.

28 Там само. С. 49.

29 Там само. С. 45.

вже й не дружаться. Як кури! Де впіймав – там і закотив»³⁰. Приклад дорослих наслідували діти. Так, у дитячому будинку «знайшли вагітну дівчинку»³¹. Заступник голови комуни Середна визнавав, що вони «руйнують сім'ю», однак заявив про природність вільних сексуальних стосунків: «По-моєму, це така потреба, як і їсти. Мучить, мучить, нічого робити не можна. Тільки про це й думаєш. А як задовольнишся – тоді знов чоловік, як чоловік»³².

Д. Гуменну вразив низький рівень культури комунарів, а також те, що керівництво комуни не приділяло належної уваги освіті. Вона наголосила, що «учаться одиниці. Комуна неохоче посилає вчитися. Батько свою дитину може посилати, але за свої гроші. Бо поїде, кажуть, здобуде кваліфікацію, а тоді вилітає з комуни». До того ж молоді члени комуни негативно ставилися до українізації. «Нащо ця українізація. Мені легше розмовляти російською, ніж українською мовою. Як говориш по-українському, то доводиться все перекладати з російської»³³, – заявляв один з комунарів – комсомолец Сашко. Такому ставленню сприяло те, що діловодство в окрузі велося російською мовою. Д. Гуменна зазначала, що «листування, обіжники, директиви приходять з округи російською мовою». Крім того, в бібліотеці комуни домінувала російська література: і класична, і сучасна. «Української літератури – книжок із 50 якоїсь дрібнички»³⁴. Передплачували суто російські журнали: «Огонёк», «Крестьянский журнал», «Читатель и Писатель». Комунари не знали жодного українського журналу, навіть «Плугу». Зневажливе ставлення до української культури формували в комунарів і «московські гості»: російські письменники та журналісти, які відвідували комуну. Так, Ф. Гладков відверто сміявся з української культури, а з українських письменників глузував, заявляючи, що вони прагнуть «конкурувати з російськими письменниками, а виходить тільки обезьянічають»³⁵.

Більшовицький режим використовував показові комуни для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих комун, про них постійно розповідала преса. Так, комуну «Авангард» влітку відвідувало «по 500 чоловіка на день – школи, інші колгоспи, робітники, поодинокі туристи», а також представники влади: Л. Троцький, В. Чубар та офіційні радянські письменники: Ф. Гладков, Поліфьоров³⁶. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей в дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками та жінками, – призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села. Зазначимо, що такі чутки особливо активно циркулювали під час суцільної колективізації. Одноосібники розповідали один одному, що в новостворених об'єднаннях будуть виробляти мило з дітей та старих, що жінок обстригуть, як коней, а волосся відправлять на експорт за кордон, що всіх колгоспниць продадуть до Китаю³⁷. Серед них точилися розмови і про те, що в містах комуністи виготовляють для колгоспників великі ковдри та матраци, бо в тесах усі будуть спати на нарах в одному приміщенні. У більшості сіл поширювались чутки, що в колективних об'єднаннях будуть ліквідовані навіть родинні стосунки: «Дітей відберуть і пошлють у колонії»³⁸, а жінки будуть спільними. Селяни також гадали, що в колгоспах все буде побудовано за принципами промислового виробництва, внаслідок чого вони стануть

30 Там само. С. 52.

31 Там само. С. 55.

32 Там само. С. 53.

33 Там само. С. 56.

34 Там само. С. 55.

35 Там само. С. 56.

36 Там само. С. 42.

37 Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 32.

38 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

лише найманими працівниками на чужій землі, а хліб будуть отримувати за картками, як у місті.

Другий тип комун, описаний Д. Гуменною, – це звичайні комуні: «Іскра» та «Незаможник», які були організовані найбільш бідними прошарками селянства. Так, комуну «Іскра» у 1923 р. створили п'ять селянських господарств: «сама голота». Господарство комуні формувалося на основі коштів самих селян, які «попродали, що в кого було», придбали «рештки панської садиби і сіли в степу». У комунарів не було навіть коней, і, як тяглову силу, вони використовували корів. Про тотальну бідність організаторів комуні свідчить і той факт, що вони «жили по восьмеро сімей у одній хаті. Щоб було у чому вийти в слободу – мали одну одежину на всю комуну»³⁹.

Такі комуні не отримували масштабної підтримки від держави, як комунна «Авангард», тому вартість майна в комуні «Іскра» становила всього 25 тис. крб⁴⁰. Відсутність державної підтримки позначилася і на господарській спеціалізації «Іскри», в якій було розвинуто лише рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання чисельності комуні не відбувалося. Д. Гуменна пояснила це тим, що «росте вона сама з себе, нічого готового не має»⁴¹.

Члени таких комун усвідомлювали, що розвиток комуні та її добробут залежить від державної підтримки, а тому їх дратувало порівняння із показовими комуні. Д. Гуменна звернула увагу, що комуні «Іскри» дуже не подобалося, коли їхню комуну порівнювали з «Авангардом». «Їм держава багато помагала, а ми самі всього доробилися», – зазначали комуні «Іскри»: «Дизелі їм дали, машин багато дали»⁴².

Навіть зовнішній вигляд комуні «Іскра» свідчив, що комуні жили дуже бідно і до того ж неохайно: «Необгороджена, гола садиба... Так віс од усього її вигляду неохайністю, що, як придивишся ближче, – злидні»⁴³. У багатьох комуні не було навіть змінного робочого одягу. Д. Гуменна описала розпач однієї комуні, в якій під час роботи машина пошматувала сукенку. Дівчина гірко плакала і «зашивала якісь дві дранки в одну». «Робиш, робиш, наче панщину, й нема нічого! – «кипіла» вона»⁴⁴.

Цікаво, що членами комуні «Іскра» була родина голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. У «Дарі Евдотії» Д. Гуменна описала сестру Чубаря: «Неписемна худа селянка. Хоч молода, а вже змучена». Таким же виснаженим був і її чоловік – заступник голови комуні, «наче з хреста знятий»⁴⁵. Батько Чубаря – п'яниця, а мати не змогла призвичаїтися жити в місті, де не можна було «ні курчати, ні поросяти тримати». Це була «бідна, безземельна родина, сільський пролетаріат». Як визнає Д. Гуменна, знайомство з родиною В. Чубаря дозволило їй зрозуміти, «де взялися оті комуністи-українці в лавах КП(б)У, у філії російської компартії, ті, що фігурували в поставленому від більшовиків радянському уряді України»⁴⁶.

Якщо в комуні «Авангард» був нормований робочий день і тарифна система оплати праці, то в «Іскри» працювали «з ранку до вечора» і за роботу нараховували трудовні, які оплачували наприкінці року. В середньому кожному члену комуні виплачували 40–50 крб, на які потрібно було «і вдягнутися й узутися, ще й дитині щось справити»⁴⁷.

У таких комуні було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили дуже бідно. «Та тут чорт і що робиться! Як голові з завхозом, то є за що п'ячити», – заявляла комуні «Іскра»⁴⁸.

39 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 42.

40 Там само. С. 37.

41 Там само. С. 42.

42 Там само. С. 37.

43 Там само. С. 34.

44 Там само. С. 38.

45 Гуменна Д. Дар Евдотії. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 20.

46 Там само. С. 21.

47 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 36.

48 Там само. С. 38.

Наприклад, у комуні був добрий врожай груш, але комунари ніяк не могли вирішити, що з ними робити: продати чи висушити. І доки вони вирішували це питання, груші гнили у кутку. Або голова комуні поїхав на ярмарок і забрав з собою ключі від комори, і тому «кухарки варять пісний борщ», бо «сала не можна дістати»⁴⁹. І таких дрібничок, які свідчили про безлад у комуні, Д. Гуменна навела багато.

Одним із завдань комун було формування нової радянської людини, про що відверто заявляв Бабенко: «А колективне співробітництво виховує членів, вони перероджуються, створюється нова етика, створюється нова людина». Як приклад він наводив колгоспника, який «був хуліган до крайного, останній на селі, з найостаннішої сім'ї», а в колективі «він став тихий, як ягня, спокійний, розсудливий, на кожне питання може говорити, і до діла говорити»⁵⁰.

Важливим є свідчення, що в період НЕПу до комун приймали селян, зарахованих до категорії куркулів. Наприклад, до комуні «Червоний стяг» прийняли сільського багатія Терещенка. З цим навіть після тривалих дискусій погодився райком партії. Терещенко відіграв важливу роль у житті комуні, нарівні з головою комуні Бабенком⁵¹. З початком суцільної колективізації куркулів було заборонено приймати до складу колгоспів.

Д. Гуменна звернула увагу, що як рядові комунари, так і керівники комун були прибічниками поступової колективізації, яка б «витікала з самого життя». Один із колгоспників так описує процес створення їхнього колективного об'єднання: «Ми ж як починали, то був спільний тільки шмат землі, а жили ми по різних кутках, худоба й реманент окремо. Потім само собою вийшло, що машини стали спільні; далі члени самі одмовилися тримати окремо робочу худобу. Доводиться будуватися вкупі – вже й клуня спільна, вже й конюшня. А тепер об'єднуємо корів. Сад засадимо спільний...І так помалесеньку ми й докотимося до комуні...»⁵². Проте сталінський режим, проголосивши курс на здійснення суцільної колективізації, проігнорував побажання і настрої навіть прибічників колективної форми господарювання в аграрному секторі.

Висновки

Аналіз збірки нарисів «Листи із степової України» Д. Гуменної дозволяє висновувати, що в степовому регіоні України в період НЕПу функціонувало два типи комун: так звані показові та звичайні. Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку. Це дозволяло таким колективним об'єднанням розвивати не лише рільництво, а й інші галузі сільського господарства: скотарство, садівництво, бджільництво, організувати виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки. Більшовицький режим використовував показові комуні для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих колгоспів, про них постійно розповідала преса. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей у дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками й жінками призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села.

Другий тип комун, описаний Д. Гуменною, – звичайні комуні, які були організовані найбіднішими прошарками селянства. Господарство цих комун формувалося коштом самих селян. У таких комунах було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили бідно. Відсутність державної підтримки позначилася на господарській спеціалізації звичайних комун, в яких було розвинуто тільки рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання кількості звичайних комун не відбувалося.

Таким чином, «Листи із степової України» Д. Гуменною є цінним історичним джерелом, в якому висвітлено особливості організації та функціонування комун у степовому регіоні

49 Там само. С. 39.

50 Там само. С. 45.

51 Там само. С. 46.

52 Там само. С. 47.

України в період НЕПу, а також розкрито причину непопулярності такої форми колективних об'єднань серед українського селянства: у 1929 р. напередодні суцільної колективізації в УСРР було всього 613 комун, що становило 3,5% всіх колективних об'єднань.

References:

1. Chmyga, A. (1974). Kolhoznoe dvizhenie na Ukraine (1917–1929 gg.). [Collective farm movement in Ukraine (1917–1929)]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [in Russian].
2. Ganzha, I., Slin'ko, I., Shostak, P. (1963). Ukrainское село на пути к социализму. [Ukrainian village on the way to socialism]. *Ocherki istorii kollektivizatsii sel'skogo khozyajstva v soyuznykh respublikax. [Essays on the history of collectivization of agriculture in the union republics]*. Moskva: Politizdat, 151–223 [in Russian].
3. Hanzha, I., Kartashova, H., Mishchenko, A., Serhieieva, A., Shatalina, Ye., Sherman, I. (Comps.). (1962). Istoriiia kolektyvizatsii silskoho hospodarstva Ukrainsoi RSR. [History of collectivization of agriculture in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1: Kolhospne budivnytstvo na Ukraini 1917–1927 rr. [Collective farm construction Ukraine in 1917–1927]. [in Ukrainian].
4. Humenna, D. (1990). Dar Evdotei. [The Gift of Evdoteia]. Baltymor–Toronto: Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, Vol. 2. [in Ukrainian].
5. Humenna, D. (1928). Lysty iz stepovoi Ukrainy. [Letters from the Steppe Ukraine]. *Pluh. [The plow]*. 10, 39–61. [in Ukrainian].
6. Humenna, D. (1928). Lysty iz stepovoi Ukrainy. [Letters from the Steppe Ukraine]. *Pluh. [The plow]*. 11, 33–49. [in Ukrainian].
7. Kramar, O. (2010). Do problemy reemihrantskykh komun v Ukraini (20-ti roky XX stolittia). [On the problem of re-emigrant communes in Ukraine (1920s)]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Dragomanova. Serii 6. Istorychni nauky. [Scientific journal of the M. P. Dragomanov National University. Series 6. Historical sciences]*, 7, 73–81. [in Ukrainian].
8. Normal'nyj ustav sel'skoxozyajstvennykh kommun. [The normal statute of agricultural communes]. (1922). Xar'kov. [in Russian].
9. Romanets, N. (2015). Bilshovytskyi teror proty selianstva Prydniprov'ia (1920–1930-ti rr.). [Bolshevik terror against the peasantry of the Dnieper region (1920s–1930s)]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska oblasna redkolehiia po pidhotovtsi y vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu»; Vydavnytstvo «Monolit». [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.11.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025